

1864 KAFKAS GÖÇÜ HAKKINDA BİR RAPOR*

Özet

Osmanlı İmparatorluğunun 19. yüzyılda maruz kaldığı göç hareketlerinden Kırım Savaşı sonrası gerçekleşenler, imparatorluk coğrafyasında yeni bir sosyal hareketlilik başlattı. Bilhassa 1864 yılında Çerkeslerin sürgünü ile başlayan büyük göç, Osmanlı hükümetini daha öncekilerle mukayese edilmeyecek bir göç hareketi ile karşı karşıya bıraktı. Bu göç dalgası, göçmenlerin Osmanlı topraklarına giriş yaptıkları Trabzon ve Samsun gibi limanlarda çok ciddi sorunlara neden oldu. Temelde Muhacirin Komisyonu tarafından yönetilen bu göç süreci, ortaya çıkardığı siyasi ve sosyal sonuçlar bakımından uluslararası kamuoyunun da ilgisini çekti. Bu bakımdan uluslararası bir nitelik taşıyan Meclis-i Tahaffuz bu süreci yakından takip etti. Bu çalışma, Meclis-i Tahaffuz'un bir delegesi olarak Bâb-ı Âlî tarafından Mart 1864'te özel bir görev ile Trabzon ve Samsun'a gönderilen Dr. Barozzi'nin Meclis-i Tahaffuz'a gönderdiği raporlarından hareketle, meclisin Fransa delegesi olan Antoine Fauvel'nin Trabzon ve Samsun'daki göçmenlerin koşullarına ilişkin hazırladığı raporu konu almaktadır.

Anahtar Kelimeler: 1864 Kafkas Göçü, Trabzon, Samsun, Dr. Barozzi, Fauvel, Meclis-i Tahaffuz, Salgın Hastalıklar.

A REPORT ON THE CAUCASIAN MIGRATION OF 1864

Abstract

The immigrations that the Ottoman Empire was exposed in the 19th century launched a new social mobility in Ottoman territories after the Crimean War (1853-1856). Especially, the immigrations in 1864, starting with the great emigration of the Circassians after the Russian conquest, faced the Ottoman government a huge and massive migration movements that could not be compared with the previous immigrations. This immigration process, led to serious issues to Ottoman ports as Trabzon and Samsun which served as main entry points in Ottoman territories. This process, managed basically by the Refugee Commission, was an issue for international community in terms of the political and social consequences of the immigration. In this context, the Quarantine Council that had an international character closely followed this process. This study aims to investigate the report on the conditions of immigrants in Trabzon and Samsun by Antoine Fauvel, French Delegate of Quarantine Council, which based on the reports of Dr. Barozzi, who was sent by the Sublime Porte, as a member of the Quarantine Council to these port cities.

Keywords: The Caucasian Migration of 1864, Trabzon, Samsun, Dr. Barozzi, Fauvel, The Quarantine Council, Epidemic Diseases.

* “L’Émigration Circassienne en Turquie, Imprimerie de Levant Herald, Constantinople 1864” künyeli çalışmanın çevirisine dayanan bu yazının “Özet”ler, “Anahtar Kelimeler”, “Giriş”, “Sonuç” ve “Kaynakça” bölümleri Yrd. Doç. Dr. Özgür YILMAZ tarafından hazırlanmıştır.

GİRİŞ

Osmanlıda tarihinin her dönemi için en önemli olgulardan olan göç, bilhassa 18. yüzyıldan itibaren “içe doğru göç” şeklinde yeni bir boyut kazandı. 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yaşanan toprak kayıpları, kaybedilen bu bölgelerden Osmanlı ülkesine doğru göç hareketleri başladı. Özellikle bu sürecin başlangıcı olarak Karadeniz’deki Osmanlı hâkimiyetine son veren 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması, sonuçları itibarıyla Kırımlı Müslüman halkın geleceği açısından önemli bir dönüm noktası oldu. 1783’te Rusya’nın Kırım’ı tamamen ilhak etmesi, ileride gerçekleştireceği Kafkasya’nın ilhakı için ilk adımı teşkil etti (Saydam 1997: 29-36). Bundan sonra Rusya, Kuzey Kafkasya’ya yönelik olarak uzun vadeli bir işgal ve yerleşme politikası uygulamaya başladı. Rus hâkimiyeti ve yerleşme politikası Müslümanların Kırım’dan göç etme sürecini de başlattı. Daha 1772’de başlayan bu göç sürecinde göçmenlerin sayısı sürekli olarak arttı. 19. yüzyılın ilk yarısında Rusya’nın, Osmanlı Devleti ve İran ile yaptığı savaşıardan galibiyetle ayrılması Rusların topraklarını Kafkasların güneyine doğru genişletmelerine fırsat verdi (İpek 2006: 28). Fakat Rusların Kafkasya’daki siyasetleri için asıl önemli dönüm noktası Kırım Savaşı oldu (Williams 2000: 79-108). Savaş sürecinde Osmanlı-İngiliz ve Fransız ittifakı, uzun zamandan beri Kafkasya’da Ruslara karşı direnen halklar arasında Kafkasya’nın geleceği için umut vaat etse de ne Batı’nın ne de Osmanlıların Kafkasya’daki Rus hâkimiyetini engellemeye yönelik aktif bir desteği gerçekleşti (Çiçek 2009: 64). Buna, Kafkasya’da Rusya’ya karşı olan direnişi organize eden Müridizm hareketinin, Şeyh Şamil’in 1859’da Ruslar tarafından ele geçirilmesiyle zayıflaması da eklenince Kafkasya’dan yeni bir göç dalgası başlamış oldu (Turgay 1991: 198; Habiçoğlu 1993: 49-66). Kafkas halklarının Hristiyanlaştırılması, planlanan yerlere iskân edilmeleri ve ellerindeki arazilerin alınarak angarya gibi hizmetlerde kullanılmalarını öngören Rus siyaseti (Karpat 2010: 164) kitlesel göçlerin başlayacağı 1863 yılının sonlarında Kafkasyalıların karşısına sadece iki seçenek sundu: Kuban steplerine yerleşerek Rus ordusuna asker vermek veya vatanını terk ederek Osmanlı ülkesine sığınmak (Yılmaz 2014a: 7-8; Şaşmaz 1999: 342; Çiçek 2009: 64). Dolayısıyla Rusya’nın bu sert politikası, Kırım Savaşı sonrasında 1856-1857’de başlayan ve 1860-1862 yılları arasında devam eden göç sürecinin üçüncü ve en büyük dalgası olan 1864-1865 dönemini de başlatmış oldu.¹ Şüphesiz bunlar içinde gerek göçmenlerin sayıları gerekse de yolculuk esnasında ve Osmanlı

¹ Kaynaklar Kafkaslardan yapılan göç hareketlerini, göçmenlerin sayıları, geldikleri yerler ve yerleştikleri mahaller dikkate alındığında üç dönem hâlinde incelemektedir. Bunlar 1856-1857; 1860-1862 ve 1864-1865 dönemleridir (Saydam 1999: 679; Yılmaz 2014a: 8).

topraklarında karşılaştıkları zorluklar açısından en kötü koşullar altında gerçekleşenleri, Kasım 1863'te başlayan kitlesel göçlerdi.

Bu sene 150. yıl dönümü olan bu büyük sürgün ve göç hadisesi hakkında her ne kadar geçtiğimiz senelerde bazı önemli bilimsel faaliyetler (Hacısalıhoğlu 2014) tertip edilse de konu hakkındaki çalışmaların istenilen seviyede olduğunu söylemek zordur. Türkiye'de yerli araştırmacıların daha çok yerel ölçekte incelemeyi tercih ettikleri (Keleş 2009; Satış 2012; Bayraktar 2007) Çerkes Göçü olarak da bilinen bu kitlesel göç, neden olduğu ölümler, göçmenlerin Osmanlı ülkesine sığınması ve burada karşılaştıkları sorunlar ve sonrasında çok geniş bir çerçevede incelenmeyi hak etmektedir. Bu bağlamda, bu çalışma şimdiye kadar çok az kullanılan (Yılmaz 2014a: 5-44; Yılmaz 2014b: 315-345; Yılmaz 2014d: 114-124) ve göç sürecine ilişkin oldukça önemli bilgiler veren bir raporun çevirisi ile bu alandaki çalışmalara katkı yapma ve 150 yıl önce büyük bir yıkıma uğrayan göçmenlerin yaşadığı drama bir nebze olsun ışık tutma amacındadır.

Raporu değerlendirmeden önce, göç hakkında olduğu gibi raporun kaynağı olan Meclis-i Tahaffuz, Antoine Fauvel ve Dr. Barozzi hakkında da bilgi vermek gerekmektedir. II. Mahmud döneminde sağlık alanında, koruyucu sağlık uygulamalarının ilki olarak 1838'de İstanbul'da bir Karantina Meclisi tesis edilmişti (Sarıyıldız 1994: 346). Salgın hastalıkların ortaya çıktığı ve yayıldıkları alanlar ile Avrupa arasında bir köprü vazifesi gören Osmanlı topraklarında karantina kurulmasını gerektirecek pek çok salgın zuhur etmişti. Bu salgınlardan biri olan ve 1831-1833 arasında Hindistan'dan yayılarak Yakın Doğu yoluyla Avrupa'ya sirayet eden kolera salgını, Osmanlıların karantina sistemini tesis etmelerinin dönüm noktasını teşkil etmiştir. Fakat etkili bir karantina ve sağlık sisteminin oturması biraz daha zaman aldı. İlk kez 1831 yılında İstanbul Boğazı'nda bir karantina uygulaması gerçekleştirilse de çok geçmeden salgın hastalıklara karşı mücadelede sadece karantina uygulamasının yeterli olmadığı ve konu ile ilgili bir meclisin tertip edilmesi gerekliliği görülünce Nisan 1838'de Karantina Meclisi (*Meclis-i Tahaffuz*) tesis edildi (Akyıldız 1993: 265-267; Şehsuvaroğlu 1954: 296; Şehsuvaroğlu 1951: 1-4; Yıldırım 1986: 1325-1326). Her ne kadar bu meclisin bir alt organı olarak Meclis-i Tahaffuz-ı Sâni tesis edilse de ilerleyen zamanlarda sağlık konularındaki en yetkili birim Meclis-i Tahaffuz (Fransız kaynaklarında *Conseil de santé Supérieur*; İngiliz kaynaklarında *Ottoman Board of Health*) olmuştur (Yıldırım 2010: 23; Akyıldız 1993: 269-270). Osmanlıların sağlık alanındaki bu hamlesi sadece Osmanlı Devleti'nin değil Avrupa'nın da sıhhi durumunu ilgilendirdiği için bu meclis kısa zaman sonra uluslararası niteliğe kavuştu (Sarıyıldız 1996: 9; Aydın 2004: 189). Çünkü Meclis-i

Tahaffuz'un varlığı ve iyi bir şekilde çalışması yabancı devletlerin de menfaatine olacağından bu meclise yabancı devletlerin delegelerinin dâhil olmasına karar verildi (Şehsuvaroğlu 1954: 355-357). Bunun yanında bu dönemde halk sağlığı konusunda yetişmiş Osmanlı hekimlerinin az olması nedeniyle yabancı delegelerin meclise dâhil olmaları da istenmişti (Ünver 1999: 949). Bu durumda sıhhi bir kurum olan *Meclis-i Tahaffuz*'un, yapısı itibarıyla diplomatik bir yönü de ortaya çıktı. Asıl önemlisi ise bu meclisin Avrupa'nın 17. yüzyıldan itibaren tecrübe ederek geliştirdiği uygulamaları Osmanlı Devleti'nde de tatbik eden bir kurum hâline gelmesiydi. Meclis, karantinaların tesisi, gerekli personelin tedarik edilmesi ve karantinalarda uygulanacak vergi tarifeleri gibi konuları belirleyen bir kurum oldu (Panzac 1995: 167; Panzac 1997: 223-224). Bunun yanında istihdam ettiği Avrupalı hekimler, Osmanlı sağlık teşkilatlanmasında görev yaptıkları gibi hastanelerde çalışmış, sağlık derneklerinde bulunmuş ve bu derneklerin yayınlarında yazılar kaleme almışlardır. Nitekim bu çalışma Anthoine Fauvel'nin Meclis-i Tahaffuz'a sunduğu ve daha sonra hem *Gazette Médicale d'Orient*'ta hem de ayrı basım olarak yayınlanan rapora dayanmaktadır.

Burada söz konusu olan raporu Meclis-i Tahaffuz'a sunan Fauvel'nin faaliyetlerine bakıldığında bu Fransız epidemiyoloğun 1847'den beri Meclis-i Tahaffuz'un Fransa delegesi olarak görev yaptığı görülür. 1813'te Paris'te doğan ve aldığı tıp eğitiminden sonra bronşit gibi akciğer hastalıkları konusunda uzmanlaşan Fauvel'nin Osmanlı Devleti'ndeki kariyeri 1847 kolera salgını ile başladı. Fauvel, İstanbul'a geldikten kısa bir süre sonra Meclis-i Tahaffuz'un Fransa delegesi oldu ve 1867'ye kadar bu görevde kalarak önemli çalışmalarda bulundu (Yılmaz 2014c: 190-206).

Dr. Barozzi'nin Samsun ve Trabzon'daki misyonu açısından bakıldığında ise bu görevin ortaya çıkmasında Fauvel'nin etkili olduğunu görmekteyiz. Zira 1864 Kafkas Göçü'nün Osmanlı limanlarında büyük sağlık sorunlarına neden olması üzerine Meclis-i Tahaffuz, halk sağlığı ile ilgili gerekli tedbirlerin alınması konusunda bazı uyarılarda bulunmuştu. Ayrıca, Karadeniz sahil şeridindeki tüm sağlık birimlerine Çerkes göçmenlerin vardığı yerlerde alınacak sağlık tedbirlerini içeren genelgeler hastalar, şehirlerin temizliği, gemilerin dezenfeksiyonu ve ölümlerin gömülmesi ile alakalı bazı talimatlar da gönderildi. Meclis-i Tahaffuz'un tavsiyeleriyle hükûmetin İstanbul'da aldığı sağlık tedbirleri iyi neticeler verse de bu tavsiyeler Trabzon gibi bazı yerlerde dikkate alınmadı (Yılmaz 2014a: 13). Trabzon ve diğer sahillerde gittikçe kötüleşen koşullar karşısında Fauvel, Meclis-i Tahaffuz'a Trabzon'a özel bir komiserin gönderilmesini tavsiye etti. Fauvel bu görev için ise Paris Tıp Fakültesinden mezun olan ve 1859'da İstanbul'a gelerek Meclis-i Tahaffuz'un hizmetine giren İtalyan hekim Barozzi'yi seçti. Zira Dr.

Barozzi görevine başladıktan hemen sonra Bingazi'ye giderek burada etkili olan veba salgını hakkında incelemelerde bulunmuş ve önemli bir hizmet icra etmişti (Yılmaz 2014a: 10-11). Fauvel'nin sunduğu, Dr. Barozzi'nin ayda 6.000 kuruş maaş ile görevlendirilmesi teklifi, 9 Şubat 1864'te Meclis-i Tahaffuz tarafından kabul edildi ve ertesi gün Bâb-ı Âlî'ye sunuldu (Yılmaz 2014a: 13). Meclis-i Tahaffuz'un Trabzon ve Samsun'daki bu koşulları düzeltmek için Dr. Barozzi'nin Trabzon'a gönderilmesine yönelik teklifi Bâb-ı Âlî tarafından da uygun görüldü (Dulaurier 1866: 47). Böylece Fauvel, Meclis-i Tahaffuz'un bu göç sürecindeki en önemli aktörü olarak Barozzi vasıtasıyla Trabzon ve Samsun limanlarında göçün neden olduğu sorunları takip etmek imkânına sahip oldu. İşte bizim ele aldığımız rapor bu sürecin Haziran 1864'e kadar olan dönemine ilişkin olarak Fauvel'nin Barozzi'den gelen bilgileri derlemesinden ve bizzat Dr. Barozzi'nin Meclis-i Tahaffuz'da yaptığı sunumdan ortaya çıkmıştır.

ÇERKESLERİN TÜRKİYE'YE GÖÇÜ

“Yılın başından itibaren gazete² pek çok defa Rus hâkimiyetinden kaçarak Türkiye'ye sığınan ve sığınmaya devam eden Çerkes halklarının göçü hakkında bazı haberler yayımladı. Bununla birlikte, bu mesele ne sonuçları ne de ortaya çıkardığı sağlık sorunları itibarıyla ele alınmıştır. Biz bugün bu eksikliği gidermek istiyoruz. Özellikle son aylarda, daha öncekiler ile mukayese edilmeyecek ölçüde devasa boyutlara ulaşan bu göçün Türkiye için artan tehlikelerine değineceğiz.

Bu sayıda³ Bay Dr. Barozzi'nin görevinden döndükten sonra 28 Haziran'da Meclis-i Tahaffuz'a sunduğu raporu yayınlıyoruz. Raporu Bay Barozzi, Trabzon ve Samsun'daki göçmenlerin durumlarına dair içler acısı bir tablo çizmektedir. Rapor bu durumun tehlikelerini, bu tehlikeleri ortaya çıkaran ve onları büyüten nedenleri göstermekte, nihayetinde de bu büyük felaketin önünü almak için Bay Barozzi'nin alınmasını gerekli gördüğü tedbirleri ortaya koymaktadır. Esas itibarıyla pratik bir amacı olan bu raporda Bay Barozzi, daha önce de işaret ettiği olaylara geri dönmemektedir. Bay Barozzi sadece göçmenlerin mevcut durumlarına ve bu durumun gerektirdiği acil tedbirlere ilişkin muntazam bir fikir vermektedir (L'Émigration Circassienne 1864: 4).

Okuyucularımızın da takdir edeceği gibi, biz de Bay Barozzi'nin zor bir görevi icra ettiğine, özveri ve samimiyetle göçmenlerin gerçek durumlarını göstererek bu saygıdeğer meslektaşımızın bu zavallılar için yeni bir görev aldığına ve durumlarına dikkat çektiğine, aynı şekilde de hükûmetin⁴ himayeci niyetine de karşılık verdiğiğine inanıyoruz.

Bay Barozzi'nin bu raporunu, başından itibaren bu hüzünlü göçe eşlik eden başlıca koşulları ortaya çıkaran bir başka rapor ile bitirmeyi düşünüyoruz. Şüphesiz bu meseleyi sadece bizim yetkimizde olan sıhhi bakımdan ele almaktayız; fakat doğrusu, sıhhi koşullar her şeyden daha önemlidir ve sorunun diğer yönlerine az veya çok değinmeksizin makul bir şekilde ele alınamaz. Amacımız elimizdeki imkânlar ölçüsünde bu ülkeye faydalı olmak ve yardım etmek olduğu için hükûmetin kendi topraklarına atılan ve korkunç bir felaketin içinde olan bu zavallı Çerkesleri kurtarması adına, Barozzi örneğinde olduğu gibi, gösterilen çabalara dikkat çekiyoruz. Aynı şekilde faydalı dersler çıkarmak için, Bâb-ı Âlî'nin tüm iyi niyetine rağmen daha önceden de kötü olan durumu büyüten koşullara da eğiliyoruz.

Öncelikle, şimdiki göçün, dört sene önce şahit olduğumuz göçten pek çok açıdan farklı olduğu görülmektedir. Bu önceki göç büyük oranda Çerkes olmayan Nogay Tatarlarından oluşuyordu. Fakat bu göç daha uygun koşullar altında idare edilmişti. Göçün başında göçmenlerin sefaleti daha azdı ve göçmenler açlıktan ölmüyordu. Göçmenlerin yığınlar hâlinde bindikleri büyük gemilerle Osmanlı topraklarına vardıkları doğrudur; fakat onlara gıda yardımı yapılıyordu. Göçmenlerin sayısı önceleri çok yüksek değildi ve bunlar Osmanlı sahillerinin değişik noktalarında, şimdiki ile mukayese edildiğinde çok büyük kalabalıklar oluşturmayacak şekilde karaya çıkıyorlardı. Bu dönemde en büyük yığılma İstanbul'da görülmüştü. 1860 yılının kışında yaklaşık 25 bin göçmen şehirde birikmişti (L'Émigration Circassienne 1864: 5). Daha sonra Ağustos'tan Aralık'ın sonuna kadar yeni

² Gazette Médicale d'Orient (Ç.n.).

³ Bu uzun rapor ilk defa Gazette Médicale d'Orient'in Temmuz 1864 sayısında da yayınlanmıştı. Bkz. Antoine Fauvel, “L'Émigration Circassienne en Turquie”, Gazette Médicale d'Orient, VIII^{me} Année, No. 4, Temmuz 1864, s. 49-60. (Ç.n.)

⁴ Fauvel burada Çerkes göçmenlere kapılarını açan Bâb-ı Âlî'yi kastetmektedir. (Ç.n.)

konvoylar ile 30 bin göçmen daha geldi. Bunlar büyük oranda şehrin dışındaki kamplara sevk edilmekteydiler. Bu dönemden beri göçlerin ardı arkası kesilmedi, fakat bu göç süreci yavaş yavaş göçmenlerin yerleştiği bölgeler tarafından idare edildi. Osmanlı hükûmeti, Kırım'dan veya Rusya'nın değişik bölgelerinden 200 binin üzerinde Nogay Tatarının ve diğer Müslüman kabilelerden kişilerin Osmanlı topraklarına geldiğini tahmin etmekteydi ki, dört yıl içinde gelen bu göçmenler Osmanlı Devleti'nin değişik vilayetlerinde iskân edilmişti.

Bu göç hadisesi hastalıklardan kurtulamamıştı. Önceleri, 1860 yılında ilk yığılmaların görüldüğü dönemde, göçmenlerin biriktiği gemilerde tifüs vakaları görülmeye başladı. Hastalık kış esnasında sadece göçmenlerin iskân edildiği hanlarda ve diğer yerlerde ortaya çıktı. İstanbul'da göçmenlerin kaldığı yerlere yakın olan pek çok mahalle de bundan etkilenmişti. Tifüs vakaları şehrin değişik yerlerinde sık görülmekteydi. Göçmenlerin yerleştiği her yerde salgınlar görülmüyordu. Hatta göçmenleri nakleden gemilerin mürettebatı bile bu salgınlardan etkilenmekteydi.

Yazın ve güzün görülen ikinci yığılmada ise dizanteri ve ateş göçmenler arasından pek çok kurban almıştı. Göçmenlerin şehir dışında iskânı ve alınan tedbirler sayesinde bu salgın büyük boyutlara ulaşmadı. Taşraya yönlendirilen göçmenlerin durumu hakkında pek bir şey bilmemekteyiz ama bize ulaşan haberlere göre hastalık göçmenleri gittikleri her yerde takip etmiş ve önemli oranda ölümlere neden olmuştur.

Şimdiki göç hadisesi daha önce görülenlerden daha farklıdır zira bu göçmen grubu tamamıyla Tatar olmayanlardan ama Kafkasya'da bulunan ve Karadeniz'e doğru yol alan Çerkes kabilelerinden oluşmaktadır (L'Émigration Circassienne 1864: 6). Bu göç hadisesi bir felaketin sonrasında gerçekleşmekteydi. Bu insanlar kaçmaktan ya da itaat etmekten başka bir seçeneklerinin kalmadığı bir baskının sonunda bu yola başvurmuşlardı. Bu göç kısa süre içinde önceleri tahmin edilmeyecek devasa bir boyuta ulaştı ve göçmenlerin içinde bulunduğu sefalet ve bundan kaynaklanan hastalıkların yanında korkunç bir hastalığın, çiçeğin, tohumlarını da beraberinde getirdi.

Göçler geçen Kasım⁵ ayında başlamıştı. Göçmenler bu tarihten itibaren başta Trabzon olmak üzere Osmanlı kıyılarına akın etmeye başlamışlardı. İlk gelenlerin bir kısmı Samsun ve Sinop'a kadar gönderilmişti; fakat daha sonra göç büyük oranda Trabzon istikametinde yapılmaya başlandı ki göçmenlerin sayısı burada önemli bir rakama ulaştı. Aralık ayının ilk günlerinde Trabzon'da yaklaşık olarak beş bin kadar göçmen birikmiş durumdaydı. Göçmenler şehre oldukça kötü şartlar altında yerleşmişti ve bu durum halkın da sağlığını tehdit eder bir durum almıştı. Göçmenler arasında pek çok can alan çiçek ve tifüs yerli halkın arasına da yayılmaya başlamıştı. Bu durum endişeye yol açtı ki, konsoloslar toplu bir şekilde hareket ederek bazı koruyucu sağlık tedbirlerine başvurulmasını ve hepsinden önemlisi, göçmenlerin şehirden çıkarılmasını talep ettiler.

Aralık ayında birkaç bin göçmen buharlı gemilerle Samsun, Sinop ve Varna istikametinde sevk edilmişti. Bunlardan İstanbul'a giden 2.000 kadarı şehirdeki bazı hanlara yerleşti. Taşıdıkları tifüs ve çiçek civar yerlere yayılmayı ihmal etmedi. Bu hastalıklar göçmenleri nakleden gemilerin personelinin de etkilemekteydi. Bu arada Trabzon'daki durum da gittikçe kötüleşmekteydi. Yaklaşan kışın tehlikelerine rağmen göç kabilelerinin arkası kesilmeksizin devamı geliyordu. Bu zavallılar Çerkes kıyılarından Trabzon'a kadar tekne ve kayıklarda sahile çıkmaktaydılar (L'Émigration Circassienne 1864: 7). Her şeyden mahrum edilen ve

⁵ Kasım 1863 (Ç.n.)

yiyecekleri de olmayan göçmenler kayıklara o kadar kalabalık bir şekilde doluşmaktaydılar ki, aralarında hareket etmek neredeyse imkânsızdı. İnanılması güç olsa da bu kayıkların her biri dört ya da beş yüz kadar insan taşımaktaydı. Bunun gibi, daha önce hastalık ve sefaletin vurduğu açlıktan ve soğuktan ölen bu insanlar uzun ve yorucu bir yolculuktan sonra Trabzon'a varmaktaydı. Göçmenlerin bir kısmı yolculuk esnasında öldü; fakat yığılmalar öylesine büyük boyutlardaydı ki, ölümler göçmenlerin karaya çıktığı noktalara kadar yaşayanlar ile yan yana kalmaktaydı.

Karada ise göçmenlerin durumu daha iyi değildi. Göçmenler şehirde soğuk ve yağan kardan korunmak için hanlarda, dükkânlarda, evlerde, çadırlarda ve bulabildikleri yerlerde yığılmakta, hastalık ve kötü şartlarla boğuşmaktaydılar. Burada da yeterli gıdadan da mahrum bulunuyorlardı ki, bu koşullar tifüs ve çiçeğin neden bu kadar fazla ölüm sebebi olduğunu da açıklamaktadır. Bununla birlikte bu yüksek ölüm oranına ve şehirden yapılan sevkler rağmen yeni gelenler nedeniyle şehirdeki göçmenlerin sayısı artmaya devam etmekteydi.

Her ne kadar göçmenlerin nakli Trabzon'u boşaltmak için yapıldıysa da bu nakil işi zaman zaman bazı nedenlerden ötürü yavaşlamaktaydı. Göçmenleri nakleden gemilerin mürettebatı da tifüs ve çiçek hastalıklarından etkilenmekteydi ve hastalık onları çalışamaz duruma getirmekteydi. Bunlardan ilki bir Osmanlı buharlısı idi ki, Aralık ayının ilk on beş gününde bu gemi göçmenleri İstanbul'a taşımakla meşgul olmuştu. Bu gemi Trabzon'dan yola çıktıktan sonra göçmenlerden sekizi ölmüştü. Yolcularını İstanbul'a bırakıp tekrar denize açılan bu gemide şiddetli bir tifüs salgını ortaya çıktı. Salgından ölenler arasında kaptan ve şef teknisyen de gelmekteydi. Gemi dönüşünde dezenfekte edildi, ama mürettebatın geri kalanı başka yerlere gönderildi (L'Émigration Circassienne 1864: 8). Bu hadise bazı koruyucu tedbirlerin alınmasını gerekli kıldığı için bunun üzerinde duruyoruz. Fakat daha sonra buna benzeyen hadiseler olağan bir hale geldi ve şimdiye kadar görülmeye devam etti.

Özellikle Messageries Impériales Kumpanyası'nın bir gemisinin yaşadığı bir duruma değinmek istiyoruz: 13 Aralıkta 113 göçmen ile Trabzon'u terk eden bu gemi taşımak için sağlık durumları iyi olanları seçmişti ve güverteye yerleştirilen göçmenlerin geminin içine girmeleri yasaklanmıştı. *Tamise* adlı bu gemi 19 Aralıkta mürettebattan üç kişinin hafif çiçek belirtileri göstermesinin dışında herhangi bir sağlık sıkıntısı yaşamadan İstanbul'a vardı. *Tamise* 28 Aralıkta tekrar Trabzon istikametine yöneldi. Gemi Karadeniz'e girer girmez güvertede tifüs patlak verdi ve birkaç gün içinde mürettebattan hastalığa yakalanan 17 kişiden içinde kaptan, iki görevli, başteknisyen ve başgarsonun bulunduğu yedi kişi öldü. 115 kişinin taşınması için alınan bu tedbirlerden sonra bu şekilde bir salgını hesaba katmak çok zordu. Fakat daha sonra, Sinop açıklarında kötü havanın neden olduğu bir duraklama esnasında, kaptanın, güverte karla kaplı olduğu hâlde burada soğuktan ölmek üzere kırk kadar kadın ve çocuğa makine dairesinin yanında olan bir odada 24-36 saat kalmalarına izin verdiği anlaşıldı. Bu durumda gemiye enfeksiyonun bulaşması için başka bir şey yapmaya gerek yoktu. Şüphesiz bu salgın, hasta olmayan; fakat enfeksiyonlu bir ortamdan çıkan kişilerin kısa bir sürede ve uygun sıcaklıkta hastalığı muhafaza edebileceğini ve ölümcül bir salgına neden olarak bir gemiyi dezenfekte edebileceğini göstermektedir.

Bütün bunlar olurken Osmanlı Sağlık Konseyi⁶ tepkisiz kalmamıştı (L'Émigration Circassienne 1864: 9). Çerkeslerin Trabzon'a vardıklarının ilk haberleri gelir gelmez Meclis-i Tahaffuz, hükûmetten bazı hijyen önlemleri, daha önce görülen salgınların yeniden görülmesini engellemek veya ülkeyi de böyle bir sıkıntıdan korumak için bir dizi tedbirin alınmasını istedi. Meclis-i Tahaffuz bu zavallıların belirli noktalarda yığılmalarının ki, bunlar enfeksiyonlu bölgeler hâline gelen şehrin ortasındaki hanlar ve bulabildikleri muhtelif yerlerdi, getirdiği tehlikeler konusunda da uyarılarda bulundu. Meclis-i Tahaffuz göçmenler gelmeye devam ettikçe mümkün olduğunca göçmenleri değişik yerlere dağıtmayı, şehirde yerleşmelerine engel olmayı, şehre belirli bir mesafede onlara yeni mekânlar bulmayı, onlara çadırlar ve diğer gerekli şeyleri vermeyi tavsiye etti. Bu tavsiyelerden bağımsız olarak, Karadeniz sahil şeridindeki tüm sağlık birimlerine, Çerkes göçmenlerin vardığı her yerde alınacak sağlık tedbirlerinden bahseden ve sadece sağlık durumu iyi olanların gönderilmesine ve gemilerin güvertelerinde kalabalık oluşturulmamasına ilişkin bir genelge gönderildi. Bu genelgede hastalar, şehrin temizliği, gemilerin dezenfeksiyonu ve ölümlerin gömülmesi ile alakalı bazı talimatlar da vardı.

Hükûmetin aldığı sağlık tedbirleri sayesinde İstanbul, göçmenlerin buraya taşımaya başladığı hastalıkların yayılmasından bir derece olsun kurtuldu. Bâb-ı Âli hiçbir göçmen konvoyunun İstanbul'a gelmemesini emretti. Ne yazık ki, Meclis-i Tahaffuz'un diğer tavsiyeleri ve önlemleri tam olarak uygulamaya konulmadı ve Trabzon gibi bazı yerlerde ise bunlar hiç hesaba katılmadı. Bu ihmalden ötürü Trabzon'da göçmenlerin artan sayısı nedeniyle bu tedbirler gittikçe daha hayati bir hâl aldı ve şehirdeki durum daha da vahimleşti. Çerkesler Trabzon'a varmaya devam ediyorlardı (L'Émigration Circassienne 1864: 10). Bunlar şehrin cadde ve meydanlarına, karantina mahalline, dükkânlarla ve müsait olan evlere yığılmaktaydılar. Hastalıklar ve ölüm oranları artmaktaydı ve bu durum artan bir şekilde yerli halkı da kırıp geçirmekteydi. Yerli halk büyük bir çöküntü içindeydi. Şehirde işler durmuştu. Ölüler çok az bir toprakla veya yağın karla örtülmüşler ve şehrin ortasındaki mezarlığa yayılmışlardı. Özellikle karların erime dönemlerinde, doğru bir şekilde gömülmeyen cesetlerden çıkan çürüme kokusu daha önce var olan enfeksiyonları daha da arttırma endişesi yaratmaktaydı. Bunlara ilaveten, şehrin su kanalının mezarlığın yakın bir yerinden geçmesi ve buradan bir sızıntı olması nedeniyle içme suyunda kötü bir koku ortaya çıkmıştı.

Ocakta Trabzon'daki durum bu şekilde idi. Şubatın ortalarında şehir halkından çiçek ve tifüsten ölenler hariç neredeyse 3.000 göçmen ölmüştü. Bu dönemde Trabzon'da yığılan göçmenlerin sayısı on bin ila on iki bin arasında değişmekte ve günden güne de artmaktaydı. Bundan dolayı Meclis-i Tahaffuz, yaptığı tavsiyelerinin işe yaramadığını görünce hükûmet nezdinde bir dilekçe ile durumun ciddiyetini ifade etti ve bu durumu engellemek için buraya Bay Barozzi'nin gönderilmesini teklif etti. Komiser sıfatıyla Bay Barozzi bu işin altından kalkabilecek ve gerekli hijyen tedbirlerini alabilecek biriydi. Konseyin bu tavsiyesi hükûmet tarafından da kabul edildi. Bay Barozzi Trabzon'a doğru yol aldı ve 10 Martta Trabzon'a vardı.

Bay Barozzi'nin Trabzon'a vardığı sırada göç yeni bir seyir almaya başlamıştı. Yukarıda sınırlarını belirlediğimiz ve kış dönemi olarak tarif edebileceğimiz ilk göç dalgaları sıhhi

⁶ Fauvel burada Osmanlı kaynaklarında Karantina Meclisi ve Meclis-i Tahaffuz denilen sağlık örgütünden bahsetmektedir. Bundan dolayı raporda geçen daha sonraki kullanımlarda Sağlık Konseyi yerine Meclis-i Tahaffuz kullanılmıştır. (Ç.n.)

açından tahlil edildiğinde sefaletin, soğğun ve tifüsün arttırdığı hastalıklar karşımıza çıkmaktadır. Başlangıçta göçmenlerin beraberinde getirdikleri çiçek ve kötü beslenmenin neden olduğu bağırsak enfeksiyonları öne çıkan hastalıklardı (L'Émigration Circassienne 1864: 11). Fakat çok geçmeden bu hastalıklara göğüs hastalıkları ve tifüs de eklendi. Bununla birlikte Çerkes göçünün bu ilk dönemi, ortaya çıkan ıstırap ve önemli miktardaki ölüm oranına rağmen baharın başı ile haziranın sonu arasındaki dönem kadar önemli değildi. Tam bu dönemde, her taraftan kuşatılarak dağlık mekânlarından tamamen sökülüp atılan ve denizden başka bir kaçış yönleri olmayan Çerkes göçmenler Osmanlı topraklarına varmak için kıyılarda yığılarak kayıklara binerken göç hiç umulmayan bir durum almaya başladı. Bununla birlikte bu dönemden itibaren olmak üzere 4, 5 hatta 10 bin kişilik kabileler hâlinde, açlığın, sefaletin ve şimdiye kadar görülmemiş bir kötü koşulların altında olan göçmenlerin geldiğini görmeye başladık.

Bay Barozzi'nin Trabzon'a vardığı dönemde şehrin durumu yukarıda bahsedildiği gibi kötüydü ve şehir enfeksiyonlarla boğuşan 12 bin göçmene ev sahipliği yapmaktaydı. Özellikle çiçek ve tifüs kaosun vurduğu halkın arasında büyük bir kırım yapıyordu. İlk önce gittikçe büyüdüğü görülen bu duruma bir dur demek gerekiyordu. Bunun için gecikmeden göçmenleri şehrin dışına çıkarmak, iyi seçilen mekânlarda onlara kamp yerleri oluşturmak, onları bu kamplarda uygun bir şekilde beslemek, şehri dezenfekte etmek, göçmenlerin şehirde tekrar yığılmalarını ve büyük tehlikeli kalabalıklar oluşturmalarını engellemek, gerekli tedbirleri almak ve göçmenleri nihai iskân mahallerine doğru bir an önce sevk etmek gerekiyordu.

Yeterli vasıtalar ve yerel otoritelerin akıllı mücadelesiyle bütün bunlar göçmenlerin sınırlı sayısının da yardımıyla gerçekleştirilebilirdi ama Bay Barozzi'ye yapılması gereken yardımlar, (çadır, nakliye gemileri, peksimet) yerel otoritelerin hükümetin emirlerini uygulamamasından ötürü bekletilmekteydi (L'Émigration Circassienne 1864: 12). Lakin zaptiyeler halkın güvenliğini korumakta ve gerekli olan tedbirlerin alınmasında yetersiz kalmaktaydılar. Yerel otoriteler bir uyuşukluk, korkaklık ve her şeye muhalif bir tutum sergiliyordu. Fakat Bay Barozzi'nin alınmasını istediği tedbirler merkezi İstanbul'da olan bir komisyonun,⁷ görevi burada göçmenlerin ihtiyaçlarından sorumlu olan görevlisinin işine gelmiyordu.⁸ Oysaki Bay Barozzi'nin görevini belirten sadrazam mektubunda yerel otoritelerin entrikalarını temizlemek ve onlarla mücadele etmek yoktu. Kısaca bizim cesur temsilcimiz mühim bir ihmal, uyuşukluk, isteksizlik ve görevlilerin şevkini kırarak bir kaynak eksikliği ile karşı karşıyaydı. Bununla birlikte amacına varmak için korkusuz tavı ile mücadele etmesini ve art niyetlilerin saygısını kazanmayı bildi. Kesin ve dayanıklı tavrıyla pek çok tedbiri bir araya getirdi ve ifade ettiğimiz pek çok zorluğun üstesinden geldi. Bu fedakârlığı sayesinde Bay Barozzi göçmenlerin ve genel idarenin güvenliğini kazandı.

⁷ Fauvel burada, 5 Haziran 1860'ta Trabzon Valisi Hafız Paşa başkanlığında, gittikçe artan göç ve göçmen sorunları ile ilgilenmek üzere kurulan Muhacirin Komisyonu'nu kastetmektedir. (Ç.n.)

⁸ Fransız konsolosluk arşivlerindeki yazışmaların da gösterdiği gibi, gerek Trabzon'daki Fransız konsolosu Schefer gerekse de Dr. Barozzi bu süreçte Muhacirin Komisyonu Başkâtibi olarak göçmenleri iskân yerlerine sevk etmek, isimlerini kaydetmek, kalanların da ikamet ve yaşelerini sağlamak göreviyle Aralık 1863'te Trabzon'a gönderilen Yaver Efendi'yi her fırsatta eleştirmiştir (Yılmaz 2014a: 5-44). (Ç.n.)

Çok az yerli kaynak, valinin⁹ kendi çabaları ve özellikle isimlerini zikretmekten memnun olduğumuz karantina Müdürü Halil Efendi, Tulumbacıbaşı Ali Efendi¹⁰ ve göçmelerin şeflerinden İsmail Bey gibi zeki ve enerjik kişilerin yardımıyla Bay Barozzi görevinin ilk kısmını başarı ile idare edebildi ve şehri bir felaketten kurtardı. Birkaç gün içinde şehir tamamen boşaltıldı ve göçmenlerin barındığı binalar dezenfekte edildi. Meydanlar ve sokaklar temizlendi, mezarlıklar olası bütün enfeksiyon riskine karşı bir miktar toprak ile tekrar kapatıldı. Şehrin su getiren arklar tamir edildi ve herhangi bir sızıntı ihtimaline karşı gerekli tedbirler alındı. Daha sonra sıra karantina binasına geldi ki, burada müşkülât oldukça mühim bir hâlde idi. Çünkü burada pek çok hasta bulunmakta idi ki bunları da tedbirli bir şekilde nakliye etmek gerekiyordu. Burası enfeksiyonun en kötü olduğu yerdii (L'Émigration Circassienne 1864: 13). Zira bu yargıya, şubat ayında burada ikamet eden 2.300 kişiden 1.600'ünün öldüğü belirterek varılabilir. Burası da yavaş yavaş boşaltılmaya başlandı ve burada arındırma işlemleri uygulandı.

Şehre makul uzaklıkta göçmenlere oldukça uygun iki kamp yeri tahsis edildi. Bunlardan doğuda olanı Campos¹¹ adında idi ve buradaki çadırlarda 8.000 göçmen barındırılmaktaydı. Şehrin batısında bulunan diğer kamp yerinin adı ise Seredere'ydi¹². Burası da 5-10 bin kadar göçmene barakalar ve hangarlarla hizmet etmekteydi. Bunların yanında bir üçüncü kamp yeri ise şehre birkaç saat uzaklıkta olan Akçakale'ydi. Bu kamp yeni gelecekler için ayrılmış bulunmaktaydı. Bu arada, İstanbul'dan çok fazla ihtiyaç duyulan 500 çadır gönderilmişti. 250 kişilik bir zaptiye de güvenliği sağlamak için buralara tahsis edilmişti.

Bu düzenlemelerin yapılmasının zamanı idi; çünkü yeni göçmenler ardı arkası kesilmeden gelmeye devam ediyordu. Bir günde 6 bin göçmenin karaya çıktığı oluyordu. 26 Martta bu üç kamp yerine gönderilenlerin sayısı 20 bindi. Bu sayı 9 Nisanda ise 40 bine ulaşmıştı. Bu dönemde sadece Akçakale'deki kamp yerinde 27 bin kadar göçmen bulunmaktaydı. Bunların büyük bir kısmı burada açık havada, yağmurun ve soğğun altındaydı. Çünkü yeteri kadar malzeme, işçi ve zaman yoktu. En son varanlar ise tam bir felaketti. Sayıları 6 bin kadardı ve yaklaşık yirmi kadar tekneye ölü ve ölmek üzere olanlar sıkışmışlardı. Yolculukları uzun olduğu ve yanlarında da yeterli yiyecek ve su olmadığı için deniz suyunu içmeye mecbur olmuşlardı. O kadar zayıf bir hâle gelmişlerdi ki karaya çıkmak için onları elde taşımak gerekmişti. Bunların çoğunda dizanteri, tifüs ve çiçek hastalığı vardı, tümü açlıktan ölmek üzereydi.

Bu arada göçmenlerin Trabzon'dan çıkarılmaları ve bunu takip eden dezenfeksiyon tedbirleri beklenen neticeyi vermeye başlamıştı. Kısa bir zaman içinde halkın sağlık durumu iyileşmeye başladı. Çiçek ve tifüs etkisini kaybetmeye, şehirde hayat normale dönmeye başladı (L'Émigration Circassienne 1864: 14). Açık havadaki kamp yerleri yukarıda bahsettiğimiz kötü koşullarına rağmen göçmenler için koruyucu bir tedbir oldu. Burada göçmenlerin karaya çıkmalarını takip eden ilk hafta en kötü zaman dilimi idi. Çünkü hastalıklar ölümcül etkilerini bu zaman dilimi içinde göstermekteydiler. Tifüs ve

⁹ Bu dönemde Trabzon Valisi Emin Muhlis Paşa'ydı. (Ç.n.)

¹⁰ Barozzi mart ayının sonlarında Trabzon'dan gönderdiği bir takrirden kendisine bağlı bir yardımcı olmadığını ileri sürerek Ali Efendi'nin maaş tahsisiyle kendi hizmetinde görevlendirilmesini talep etmişti. (Yılmaz 2014a: 20). (Ç.n.)

¹¹ Şehrin doğusunda tesis edilen bu kamp yeri Değirmendere'nin sağ yakasında yer alıyordu (Yılmaz 2014a: 20). (Ç.n.)

¹² Seredere kampı diğer kamp yerlerinde de olduğu gibi, gerekli hijyen tedbirleri için bugünkü Yıldızlı Beldesi'nden denize dökülen dere civarında tesis edilmişti. (Ç.n.)

çiçek kayda değer bir oranda azalma göstermişti. Yine de özellikle kadınlar ve çocuklar arasında kurban almaya devam eden hastalıkları ishal ile beraber görülen bitkinlik oluşturuyor ve bu hastalıklar yetersiz yiyecekte ve verilen yiyeceklerin yapısından kaynaklanıyordu.

Şehrin göçmenlerden boşatılmasının olumlu sonuçlarını tamamlamak ve göçmenler gelmeye devam ettikçe tehlikeli bir yığılmanın önüne geçmek için ister karadan ister denizden bu işlemin devam ettirilmesi gerekiyordu. Bay Barozzi görevinin bu önemli kısmına çok büyük bir ihtimam gösterdi; ama Bay Barozzi'nin bu çabaları malzemelerin yetersizliği, göçmenlerin beklenmeyen yığılmaları, bunu özellikle demek gerekir ki, daha önce de bahsedilen görevlinin¹³ isteksizliği ve entrikaları ve de Trabzon'daki büyük kalabalığa bağlı olan bazı çıkarlar nedeniyle etkisiz kalmaktaydı. Deniz yoluyla yapılacak nakliyelerde vasıtalar tamamen yetersizdi. Bu işe tahsis edilen ve mürettebatı da hasta olan iki buharlı gemi nakliye işini çok yavaş yapmaktaydı. Burada yeni gelenleri başka yerlere mi nakletmek gerekiyordu? İyi durumda olan bazı tekne ve gemilerin Samsun'a doğru yönlendirmesinde başarılı olunmuştu; fakat bu sadece şimdilik yapılan bir hamle idi. Biraz sonra göç hareketleri Samsun istikametine yöneldi ve buraya oldukça büyük sıkıntılar taşıdı.

Bay Barozzi hem yelkenli gemileri hem de daha önce göçmenleri taşıyan küçük teknelere ara seferler yaptırmayı denedi. İlk gelenler Varna'ya, diğerleri ise Karadeniz'in güney limanlarına çıkmalıydı. Barozzi aynı şekilde göçmenleri iç kısımlara naklettirecek bir konvoy da organize etmeye çalıştı. Yukarıda bahsedilen muhalif durumlara rağmen bu girişim başarılı oldu (L'Émigration Circassienne 1864: 15). Hemen hemen martın ortalarından nisanın sonlarına kadar bir kaç bin Çerkes göçmen Trabzon'dan nakledildi. Yine de günde 300-400 arasında değişen yüksek ölüm oranlarına rağmen şehirde göçmenlerin sayısı ve bu sayı ile birlikte kamp yerlerindeki enfeksiyonlar, kaynakların yetersizliği ve sonuçta genel olarak göçmenlerin durumundaki müşkülart artmaya devam etti. Mayıs ayının ortalarına doğru Trabzon civarındaki göçmenlerin sayısı 60 bin civarında idi ve çok az bir zaman sonra bu rakam hemen hemen 70 bine kadar yaklaşmıştı.

Biz, Bay Barozzi'nin görevinin bu kısmındaki yardımsever faaliyetini engellemek için, karşısında geri çekilmediğimiz menfur araçlardan bahsetmeyi faydasız görmekteyiz. Bizim için söylemek yeterlidir ki, Bay Barozzi engelleyici tüm teşebbüslere rağmen enerjisi sayesinde başlıca sonuca ulaşmayı başardı, bu da Trabzon'un göçmenlerden arındırılması idi. Bab-ı Ali'nin, Meclis-i Tahaffuz'un çağrısına uyarak sürekli sorunlara neden olan bu can sıkıcı kimseyi¹⁴ görevden almaya ve yerine bu dönemde çok büyük bir desteği görülen başka birini¹⁵ tayin etmeye karar verdiğini de ilave edelim. Bunlar mayıs ayının ilk günlerinde vuku bulmuştu ve Bay Barozzi, kendisinin de oraya gitmesine neden olan büyük sıkıntıların yaşandığı Samsun'a gitmek için hazırlandı.

Kış boyunca ve baharın başlarında Samsun'un sıhhi durumu çok kötü değildi. Göçmenlerin buradaki yığılmaları hiçbir zaman çok büyük olmamıştı. Çünkü önceleri buraya gelen göçmenlerin sayısı Trabzon'daki kadar fazla değildi ve iç kısımlar ile olan kolay ulaşım koşulları, göçmenleri Amasya ve Çarşamba istikametine göndermeye imkân tanıyordu. Fakat Trabzon'daki göçmenlerin sayılarının endişe verici boyutlara ulaştığı ve Trabzon'a

¹³ Yaver Efendi. (Ç. n.)

¹⁴ Yaver Efendi. (Ç. n.)

¹⁵ Yaver Efendi'nin yerine Tevfik Efendi Trabzon'a tayin edilmiştir (Yılmaz 2014: 26-27). (Ç. n.)

gelen bazı kabilelerin Samsun'a doğru yönlendirildiği Nisan'ın ortalarına doğru, büyük bir göç dalgası bu yöne akmaya başladı (L'Émigration Circassienne 1864: 16). Bunu önceden gören Bay Barozzi buradaki karantina doktoruna alınması gereken hijyen tedbirlerini ilettiler ve idarecilere de iâşe ve nakliye vasıtaları konusunda bazı talimatlar gönderdi. Fakat Trabzon'da olduğu gibi burada da aynı fikirde ve aynı çıkarları güden Muhacirin Komisyonu'nun bir görevlisi¹⁶ bulunuyordu. Fakat bu görevli tavsiye edilen hiçbir tedbiri almadı. Biz bu görevlinin burada Samsun'un karşılaştığı bu insan seline karşı gereken şeyleri yaptığını düşünmüyoruz. Biz, biraz akıl, istek ve gayretle buradaki güçlüğü hafifletilebileceğini düşünmüyoruz ki, Barozzi daha önce bu gayreti göstermişti.

15-20 Nisan arasında Samsun'daki göçmenlerin sayısı 10 bin kadardı ve bu sayı öyle hızlı bir şekilde artmaya başladı ki, birkaç haftanın sonunda bu rakam 80 bine yaklaştı ve her gün artmaya devam etti. İlk gelenler şehre yığıldılar. Şehir yeni gelenlerle doldu. Bunlar barınaklar kurarak şehir yakınlarına yerleştiler, barınaklar yapmak ve ısınmak için ağaçları kestiler. Gelenlere yenileri eklendi. Kamp yerleri körfez civarında idi. Karantina doktoru, şimdiye kadar görünenden daha fazla bir ölüm oranı, (çiçek, dizanteri ve tifüs) açlık ve tarif edilemez sefalet yüzünden ölümcül olan durum hakkında bazı uyarılarda bulundu.

Bay Barozzi Trabzon'a gelen yeni görevlinin iyi gayretlerinden emin olduktan sonra acilen Samsun'a hareket etti ve 15 Mayıs'ta Samsun'a vardı. Şehrin sergilediği durum tam bir felaketti. Açlığın teslim aldığı bir kalabalığın ortaya koyduğu bu görüntü gerçekten üzüntü vericiydi. Dükkânların önleri, evler, caddelerin ortası, meydanlar ve bahçeler ölen ve ölmek üzere olan insanlarla doluydu. Dehşet içinde hastalığın kendilerine bulaşmasından ve yağmadan korkan halk şehirden kaçmaya başladı.¹⁷ Kampların durumu daha az üzüntü verici değildi (L'Émigration Circassienne 1864: 17). Buralarda hastalığın kırıp geçirdiği, barınsız ve defnedilmeyen ölümlerinin aralarında açlıktan ölmek üzere olan 50 binden fazla insan bulunuyordu. Bu durumla mücadele etmek için, cesareti kırılmış, elinde yeterli para, kredi ve peksimeti olmayan yerel otoritelerin elinde sadece beş zaptiye vardı.

Bay Barozzi mümkün olduğunca bu durumu azaltmak için çalıştı. Onun ilk faaliyetlerinden biri ölümlerin gömülmesiydi. Karantina İdaresi'nin kasasında bulunan birkaç bin kuruş paranın yardımı ile bu işi gerçekleştirmek için bir teşkilat oluşturdu. Bu iş için kendi adamlarını da buraya tahsis etti. Denizin kenarında bulunan ve otuz kişi alabilecek bir mağazada içinde hasta ve ölü olan 207 kişi bulunuyordu. Hamalların bile içine girmeyi reddettikleri bu enfeksiyonlu yeri boşalttı. Daha önce Barozzi'ye Trabzon'da da yardım eden cesur Ali'nin sayesinde içinde çürümeye yüz tutmuş cesetlerin olduğu bu mahalli kendi elleriyle temizledi.

Bay Barozzi'nin Samsun'daki gayretleri yerel otoriteleri de ümitlendirdi. İstanbul'dan yardım beklenirken göçmenlerin gıda ihtiyaçlarını karşılamak için Trabzon'dan 150 bin kuruş gönderildi. Fakat hâlen daha halkın enfeksiyondan kırıldığı bu şehri göçmenlerden temizlemek ya da buradaki kalabalığı azaltmak gerekiyordu. Bay Barozzi burada da işi eline aldı ve yerel otoritelerin, karantina doktoru Markoaldi ve İsmail Bey'in yardımı ile bazen ikna bazen de zorla bütün göçmenleri ikamet ettikleri yerlerden ve nihayetinde de şehirden

¹⁶ Daha sonra Samsun'da gelecek olan Yaver Efendi'nin Miralay Salih Bey'in yerine tayin edildiğinden hareketle burada Fauvel'nin Salih Bey'den bahsettiği sonucuna ulaşılabilir (Saydam 1997: 111; İpek 2006: 46). (Ç.n.)

¹⁷ Dr. Barozzi Samsun'a varır varmaz karşılaştığı bu manzarayı 20 Mayıs tarihli bir rapor ile İstanbul'a bildirmiş ve bu rapor 13 Haziran 1864 tarihli The Times gazetesinde de yayınlanmıştır (Rosser-Owen 2007: 68-71). (Ç.n.)

çıkarmayı ve civardaki uygun kamp yerlerine nakletmeyi başardı. Bu müdahale ile Samsun gerçek bir harabe hâline gelmekten kurtuldu.

Diğer taraftan göçmenlerin sayısı günden güne gelen konvoylar sonrasında sürekli artarken bunların imdat çağrıları da yükselmekteydi (L'Émigration Circassienne 1864: 18). Mayısın ortasında 80 bin olan bu sayı aynı ayın sonlarına doğru 100 bine, haziranın ilk günlerinde ise 120 bine ulaşmıştı. Bay Barozzi, bu dönemde göçmenler arasında günde 500 ölüm olduğunu tahmin etmekteydi. Bununla birlikte mevsimin uygun koşulları ile tifüs etkisini büyük oranda kaybetmişti ve çiçek de nadir olarak görünüyordu. Bu zavallıların büyük oranda açlıktan öldüğünü söyleyebiliriz.

Bay Barozzi'nin gerekli yardım olmaksızın tüm enerjisi ile mücadele ettiği koşullar bu hâlde iken İstanbul'daki Meclis-i Tahaffuz, durumun ne hâlde olduğunu öğrenmek, bu durumu düzeltmek ve gerekli araçları teklif etmek için Bay Barozzi'yi İstanbul'a çağırdı. Birazdan okuyacak olduğumuz rapor Bay Barozzi'nin Meclis-i Tahaffuz'a vermiş olduğu cevaptır. Bay Barozzi bu raporunda Samsun'dan ayrıldığı haziran ayının ilk günlerinde durumun nasıl olduğunu göstermektedir. Meclis-i Tahaffuz'un Barozzi'nin bu raporunu onaylamakla yetinmediğini ve konseyin tüm üyelerinin imzası ile buradaki durumun ciddiyetini göstermek ve alınması gereken tedbirleri ifade etmek için raporu sadrazama gönderdiğini de söyleyelim.

Görevimizi takip ediyoruz, bize sadece şimdiye kadar bu göç hadisesinde nelerin olduğunu söylemek kalıyor. Haziran ayının ortaları bizim göçün ikinci kısmı dediğimiz ve göçmenlerin yığınlarla bu iki liman şehrine biriktiği bir dönemin, sağlık hizmetlerinin ve göçmenlerin beslenmelerinin eksik bir şekilde yapıldığı ve bundan kaynaklanan açlık ve hastalıklardan kırıldıkları bir dönemin sonuna işaret etmektedir.

Göçün bahsettiğimiz üçüncü kısmı ise yaklaşık olarak 15 Hazirandan sonra başladı. Trabzon ve Samsun'daki yığılmalar tam zirvedeydi. Bir zaman sonra bir duraklama belirdi. Gittikçe nadirleşen yeni gelmelerin yerini ise ölümler almaya başladı. Daha sonra ise göçmenlerin tahliye işi şimdiye kadar görünmeyen bir şekilde hız kazandı (L'Émigration Circassienne 1864: 19). İstanbul'da tersane¹⁸ tarafından gönderilen gemiler Trabzon ve Samsun'a yönlendirildi. Bu iki yere para, gıda ve güvenliği sağlamak üzere bir miktar asker gönderildi. Göçmenlerin imdat çağrılarında cevap verecek bir hamle belirdi. Çağrılar duyulmuş ve tehlikenin farkına varılmıştı. Bâb-ı Âli, Çerkesler için bu komisyonu¹⁹ içinde bulunduğu uyuşukluktan çıkaracak ve bu komisyona sahip olmadığı bir yetkinlik kazandıracak mıydı? Ya da bu işi eline mi alacaktı? Bunu bilmiyoruz. Her hâlükârda, Bay Barozzi'nin dönmesinden sonra göçmenler için gerekli olan pek çok hamlenin yapıldığını belirtmek önemlidir.

Bundan sonra ne olduğuna bakalım. Samsun'da 30 Haziranda göçmenlerin sayısı 100 bine geriledi. Karantina doktorunun günlük ölüm oranı tahminine göre 300 civarındaydı. Göçmenlere hâkim olan hastalıklar yine aynıydı. Göçmenlerin şehir dışına çıkarılması işi Bay Barozzi'nin ayrılmasından sonra gerektiği gibi devam ettirilmedi. Hatta buradaki tifüs vakalarında, özellikle de esnaflar arasında, artış görülmeye başlandı. Endişe de yeniden ortaya çıktı.

Saygıdeğer biri olan Karantina Doktoru Marcoaldi, sağlık idaresine gönderdiği 7 Temmuz tarihli son bir raporunda, kızamığın Çerkesler arasında endişe verici bir boyuta ulaşmasını

¹⁸ Tersâne-i Âmire (Ç.n.)

¹⁹ Muhacirin Komisyonu.(Ç.n.)

ve şehirdeki tifüs vakalarındaki artışı haber veriyordu. Göçmenlerin sayısı gerek kara yolu gerek deniz yolu ile yapılan nakiller ve gerekse de ölümler nedeniyle 80 bine kadar geriledi. Yine de günlük ölüm oranı en azından 200 kadardı. Bütün sağlık önlemleri ihmal edildi. Marcoaldi bu konuda, Trabzon'daki görevi çok kötü sonuçlar ortaya çıkaran ve aynı sorumluluk ile Samsun'a da gelen Muhacirin Komisyonu'nun görevlisine işaret etti.²⁰ Umarız bu uyarılar dikkate alınır ve bu saygıdeğer doktorun sağlık konusundaki vasiyeti yerine gelir. Birkaç gün sonra Marcoaldi mücadelesini kaybetti ve tifüsten dolayı öldü (L'Émigration Circassienne 1864: 20). Öldüğü gün olan 20 Temmuzda yazdırdığı ve imzalamakta zorlandığı mektupta eski sıkıntılarının geri geldiğini, günde ortalama 300-350 insanın öldüğünü, şehirde defnedilmeyen ölümlerin ortalıkta kaldığını bildirerek hükümetin yardımı için son bir çağrı yapmaktaydı.

Trabzon'da ise 29 Haziranda yaklaşık olarak 60 bin göçmen bulunuyordu ve sağlık durumu, kamp yerlerinde görülen salgınlar, yetersiz ve kötü gıdalardan dolayı epeyce vahimleşmekteydi. Değişik kaynaklardan gelen bilgilere göre günlük ölüm oranı 300-600 arasında idi. Trabzon civarındaki göçmenlerin sayısı bu dönemden itibaren biraz azalsa da 22 Temmuzda bu sayı 50-55 bin arasında idi. Fakat durum günden güne daha acıklı bir hâle geliyordu. Hastaların ve ölümlerin oranları her geçen gün artmaktaydı. Ölüm oranı günde 300-400 arasında idi.

Bununla birlikte tek bir müspet netice, İstanbul'dan yapılan bir hamle ile Trabzon ve Samsun'daki göçmenlerin sayısının azaltılması olmuştur. Geri kalanlar için şartlar kötüleşmekteydi. İkinci derecedeki görevliler eski uygunsuz davranışlarını yeniden yapmaya başladılar. Hiçbir hijyen tedbiri alınmıyordu, beslenme de kötü idi ve ölüm oranı artmaktaydı. Daha önce başlayan dizanteri ve ateş gibi hastalıklara gelince, bunlar mevsimin uygun koşulları ile birlikte en üst seviyeye çıkacaklar mıdır?

Son zamanlarda Trabzon ve Samsun'un boşaltılması için deniz yolu ile nakliye işlemleri organize edildi. Bu sayede şimdiye kadar 30 bin Çerkes İstanbul Boğazı'ndan itibaren Marmara'nın değişik noktalarına, Bandırma, Mudanya, Gelibolu, Rodos ve Silivri'ye taşındı ki, buralardan da peyderpey iç kısımlara nakledildiler. Bu kabilelerin en sonuncusu Çanakkale Boğazı'nı geçerek İzmir Körfezi'ndeki Sanderli'ye 1.600 göçmen bıraktı ve bir diğeri de Selanik istikametine doğru gitti. Bu nakliye işi önemli bir ölüm oranı ve gemi mürettebatının da güvertede görülen enfeksiyonlardan muzdarip olmaksızın gerçekleşmiyordu (L'Émigration Circassienne 1864: 21). İstanbul'dan geçişleri esnasında iki ya da üç yüz denizci karaya çıkarıldı ve donanma hastanesinde tedavi edildi. Kış boyunca hastaların daha önce kaptığı tipik bazı hastalıkların görülmediğini söylemek bizim için sevindiricidir. Çerkeslere gelince, hastalıklar ve ölümler karaya çıktıklarından sonra da peşlerini bırakmıyordu. Öyle ki, Bandırma'ya indirilen 6.302 göçmenden 793'ü bir aydan kısa bir süre içinde hayatını kaybetmişti.

Bitirmeden önce yine Karadeniz'e dönelim. Trabzon ve Samsun dışındaki diğer sahil kesiminde karaya çıkan göçmenler buralardan tahliye edildi. Bununla birlikte küçük bir miktarda Akçaabat, Sinop ve Ereğli'ye, daha sonra da küçük bir kasaba olan İnebolu'ya 10 bin kadar göçmen yığıldı. Ereğli'deki bu göçmenler gerçek bir felakete neden oldu. 26 Haziranda Batum'dan gelen 62 teknelik bir konvoy yanlarında hayvanları ve işeleri olan 8.500 Abhaz getirdi. Bunlar şimdiye kadar gelenlerin içinde bu kadar iyi koşullar altında gelen ilk kabile idi. Bununla birlikte, çiçek bunların aralarında da hüküm sürmekteydi.

²⁰ Yaver Efendi.(Ç.n.)

Karadeniz'in diğer uzak noktasında, Varna başlangıçtan itibaren ve daha sonra da Köstence kış ve bahar döneminde göçmenlerin nakledildiği ilk limanlar oldu. Bu limanlarda yaklaşık olarak 40 bin kadar göçmen birikti ve buradan Bulgaristan'ın iç kısımlarında Vidin tarafına, bir kısmı da demiryolu, bir kısmı da Tuna yoluyla ve küçük bir kısmı da kara yoluyla iç bölgelere nakledildiler. Buralardan gelen haberlere göre, diğer yerlerde olduğu gibi, göçmenlerin durumu iyi değildi. Göçmenler sayıları çok olan ölümlerini nehirlere ve Bulgaristan'daki tarım alanlarına terk etmiş ve onlarla temasa geçen halka, çiçek ve tifüs hastalığını bulaştırmışlardı.

Bu acıklı hikâyenin sonunda, Osmanlı topraklarına gelen muhacirlerin sayısı bizim hesaplarımıza göre geçen kasım ayından temmuz ayının başına kadar 300 bini geçmişti ki, bu rakamın üçte biri ve belki de daha fazlası öldü. Kaygı verici olan ise, mevcut durumun devam etmesi durumunda diğer üçte birinin de ölmesinin muhtemel olduğudur (L'Émigration Circassienne 1864: 22). Burada eklemek gerekir ki ölüm vakaları daha çok kadınlar ve çocuklar arasında görülmektedir ve bu da Çerkes ırkının geleceğini etkilemektedir. Göçün tehlikeli olması bir yana, göçmen naklinin çok yavaş yapıldığı Trabzon ve Samsun gibi hastalıklı iki merkez bütün ülke için felaket olabilecek bulaşıcı bir hastalığı yayabilir. Doğrusu, Çerkes kabilelerinin Türkiye'ye doğru olan hareketi on haftadan beri epey yavaşladı. Göçler düzenli bir hâle gelene kadar bu duruma engel olmak gerekir. Eğer bu yapılmazsa mevcut koşullarını daha da kötüleştirecek olan durum ile mücadele edilecek bir zaman olmayabilir.

Bütün bunlardan sonra bazı şeyleri işaret etmekle yetineceğiz. Hadiseler kendi büyüklüklerini göstermektedir. Kesindir ki, bu büyük insan kitlelerinin göçleri, beraberinde acıları da getirmektedir. Fakat bu felaketin varlığında, ne kadar vahim olursa olsun sadece kollarını kavuşturup başını eğenlerden de değiliz. Üstelik uygunsuzluklar önleri alınabilecek mahiyette oldukları için bunlara karşı harekete geçmek gerektiğini düşünmekteyiz. Şimdiki durum da bu şekildedir.

Sorun şüphesiz büyüktür. Fakat Osmanlı Devleti'nin kaynaklarını aşan bir mesele değildir. Fakat göçmenlerin ihtiyaçlarını karşılamak için tahsis edilen imkânların, şimdi de olduğu gibi, beklenildiği gibi orantılı bir şekilde verildiğini söylemek zordur. Göçmenlere yapılan yardımların akıllı bir şekilde yapılmadığı ve mevcut durumu daha da kötüleştirdiği kesindir. Tartışmasızdır ki, özellikle Samsun ve Trabzon'da hükûmetin babacan istediğinin aksine hem göçmenler hem de yerli halk için hükûmetin niyetlerinin aksine bazı şeyler de yaşanmıştır.

Diğer taraftan, hâlen daha harekete geçmek için zamanın olduğuna ve bu büyük felakete engel olmanın mümkün olduğuna inanıyoruz (L'Émigration Circassienne 1864: 23). Bunun için çabaları iki misline çıkarmak gerekir. Bundan dolayı biz Bay Barozzi'nin aşağıdaki raporundaki tavsiyelerinin pratiğe geçirilmesinden başka daha iyi hiçbir bir şey bilmiyoruz. Bu zavallılara ve kendi halkına yeni bir şefkat belirtisi vermesi Osmanlı hükûmeti'ne yakışacaktır.

Antoine FAUVEL

Çerkes Göçü ile İlgili Olarak Görevlendirilen Dr. Barozzi'nin 28 Haziran 1864 Tarihli Oturumunda Meclis-i Tahaffuz'a Sunduğu Rapor

Meclis-i Tahaffuz'un talebi üzerine İstanbul'a dönmüş ve konseyin 14 Haziran tarihli oturumunda size sözlü olarak Trabzon ve Samsun civarında bırakmış olduğum Çerkes göçmenlerin maruz kaldığı şartlar hakkında bir sunum yapmıştım. Bu sunumun size yazılı ve özet bir şekilde yapılmasını istediniz ki, ben de bugün burada size bunu sunuyorum. Size görevimin Trabzon ve Samsun ayağında ne yaptığımı yeniden anlatmak niyetinde değilim. Bu konuda size daha önceki değişik raporlarımda bahsetmiştim. Size şimdiki mevcut koşullar ve mutlaka alınması gereken tedbirler hakkında bilgi vereceğim.

Durum gittikçe daha vahim bir hâl almaktadır; zira göçmenlerin sayısı her geçen gün çoğalmakta, kaynaklar azalmakta, göçmenlerin yığılmasından kaynaklanan sakıncalar ve bunlarla mücadele etmedeki yetersizlik artmaktadır. Bu durum dört aydan beri sürmektedir. Baylar, gerçekten biliyorsunuz ki geçen mart ayından itibaren göç büyük bir ivme kazandı. Göçmenler Karadeniz'in değişik noktalarında ve bazı iç kısımlarda yığıldılar ve bununla birlikte, bu yayılmaya rağmen 60-70 bin göçmen Trabzon'da, 110-120 bin göçmen de Samsun'da toplandı. Üstelik bu rakam yeni gelenlerle birlikte sürekli olarak artmaktadır ve bazı kati bilgilere göre, bu büyük kitle çok geçmeden daha da büyüyecektir. Bundan ötürü göç şimdilik durmaktan uzaktır (L'Émigration Circassienne 1864: 24).

Yolculuk sırasında göçmenlerin durumu korkunçtur. Göçmenler gıda ve sudan mahrum bir şekilde küçük teknelere ya da kayıklara doluşmakta ve deniz suyunu içmeye mecbur kalmaktadırlar. Osmanlı topraklarında karaya çıktıklarında göçmenlerin çoğu daha yolculuk sırasında ölüyordu ve bunlar yaşayanlarla karışık bir hâlde kalmaktaydı. Karada ise kamp yerlerindeki koşullar çok daha iyi değildir. Göçmenler kamp yerlerinde barınaksız, kendi başlarına terk edilmiş, bakımsız, sağlık polisi ve hiçbir denetim olmadan çok feci bir sefalet altında bulunmaktadırlar. Kendilerine bulaşan ve başkalarına da yaydıkları çiçekten, aralarında görülen tipik hastalıklardan, dizanteriden, yetersiz beslenmeden ve sefaletin doğurduğu tüm patolojik durumlardan kaynaklanan hastalıklardan ölenlerin ortasında bulunmaktadırlar.

Kamp yerlerinde pek çok ailede birden fazla hastalıklı birey bulunmaktadır. Bu şekilde o kadar hasta vardı ki, bunların hepsi yavaş yavaş ölmektedir. Hastalar hiçbir yardım almıyorlar. Bunlar hiçbir yardım görmeksizin çıplak bir şekilde toprağın üzerinde yatmakta ve tüm hava koşullarına maruz kalmaktadırlar. Hastalarla ilgilenmek üzere bu kamp yerlerine gönderilen 4-5 doktor özellikle de hastalar için gönderilen malzemelerin acınacak durumu nedeniyle verimli olamamaktadır. Bu durumda ölüm bu zavallıları vurmaktadır. Kadavraların büyük bir kısmı ortalığa terk edilmekte ve çürümeye bırakılmaktadır.

Kamp yerlerinde özellikle kadınlar ve çocuklar arasında ölüm oranı oldukça yüksektir. Erkekler ise acıya, ıstıraba ve açlığa daha fazla direnmektedirler. Geçen nisan ayında Trabzon'da 27-30 bin göçmenin içinde günde 400 kişiden fazla ölüm olmaktadır. Bu şehirdeki sağlık idaresi doktorunun verdiği son bilgilere göre Seradere'deki kamp yerinde günde 300'den fazla göçmen ölmekteydi. Fakat Samsun'da ölüm oranı gerçekten korkunç boyutlara varmış bir durumdadır. Buradaki son ölüm oranlarını veremeyeceğim; ama benim Samsun'dan ayrıldığım zaman Derbent²¹ ve Irmak'taki²² kamp yerlerinde 40-50 bin kişilik

²¹ Derbent mevki Samsun'un doğusunda ve Samsun Körfezi'nin başlangıç noktasını oluşturan bir yerdedir. (Ç.n.)

göçmen arasında günlük ölüm oranı 500'den fazla idi. Hâlen daha gerçek verilere dayanıyorum. Samsun'a iki fersah uzaklıktaki Hanianly'daki küçük kamp yerinde 300 kişilik bir göçmen arasında bir hafta içinde günde ortalama 14 ölüm olayının olduğu bana bildirildi. Şunu belirtmek gerekir ki, bu kamp yerinde işler daha iyi yürümekteydi ve kamp yeri de iyi bir şekilde kurulmuştu.

Samsun'da ölüm oranı gibi sefalet de o derece yüksek olmaktadır. Göçmenlerin yeterli derecede beslenmediklerini söylemek doğrudur; ama özellikle Samsun'da açlık gerçekten göçmenleri kırıp geçirmektedir (L'Émigration Circassienne 1864: 25). Burada geçirdiğim 22 gün boyunca otoriteler 100 binden fazla göçmene günde sadece on bin okka peksimet dağıtmıştı. Bu da her biri 100 dirhem olan 40 bin tayinat etmektedir. Bu arada, bu dağıtım işi de doğru bir şekilde yapılmamakta ve gerçekten ihtiyacı olanlar yardımlardan hiç istifade edememektedir. Bu zavallılar günlerce bu zayıf yardımı almayı beklerken kabile şeflerinin ve maiyetlerinin hemen hemen tüm tayınatı aldığı duyulmaktadır. Peksimet eksikliğinden dolayı göçmenler ağaç kökleri, bitkiler ve toplayabildikleri yemek artıklarıyla beslenmektedirler.

Bu yetersiz beslenme daha önce göçmenler arasında yayılmış olan hastalıklar için ölümcül sonuçlar ortaya çıkardı. Size daha önce vahim neticeleri olan ve çocuk yetişkin tüm bu talihsiz halkın maruz kaldığı hastalıkları belirtme fırsatım olmuştu. Göçmenler arasında sindirim yolu hastalıkları, yüzlerde uların çıkması, ayaklarda sızlanma gibi pek çok hastalık görünmekteydi. Kaşeksi,²³ sıtma ve depresyon göçmenlerin ölümüne neden olmaktaydı. Böylesine yüksek ölüm oranının bu şekilde zararlı ve yetersiz bir beslenmeden kaynaklandığı muhakkaktır ki, size daha önce de belirttiğim nedenler açlıktan sonra gelmektedir.

Deniz ve kara yolu ile yapılan tahliyeler gerek yeterli vasıta olmamasından gerekse de uygun bir varış yeri tespit edilememesinden dolayı oldukça yavaş işlemektedir. Göçmenlerin nihai yerleştirilmelerinin hâlen daha başlamadığını söyleyebiliriz. Bu arada mevsim de ilerlemiştir. Sahilin değişik noktalarına nakledilen göçmenler buralarda terk edilmiştir. Buralarda sefalet ve ölüm kol gezmektedir. Canik, Amasya ve Sivas eyaletlerindeki göçmenlerin durumu da aynıdır. Genel olarak söylenebilir ki, göçmenlerin nakledilmesi sadece uygunsuzlukları yaymak ve bunları çoğaltmaya yaramaktadır.

Bu sunumu bitirirken Samsun ve Trabzon'da göçmenlerin gönderildiği bütün yerlerin sıtmalı ve sağlığa zararlı yerler olduğunu söylüyorum. Aralıklarla görülen sıtma salgınları bu yerlerde hüküm sürmektedir. Göçmenler öncelikle bataklıklardan çıkan hastalıkların etkisinde kalmaktadır. Bu yıkıcı etki göçmenlerin içinde bulunduğu kötü hijyen koşulları ile katbekat artacaktır.

Baylar, özetle, başlıca yerlerde göçmenlerin durumu bu şekildedir. Buna işaret etikten sonra aynı şekilde, size göçmenlerin bu durumunu ortaya çıkaran, bunları devam ettiren ve büyüten nedenleri göstermek de benim görevimdir (L'Émigration Circassienne 1864: 26). Burada idarenin alanına girmek zorundayım zira göçün sıhhi durumuna bağlı olan meseleler sıkı bir şekilde idari meseleler ile bağlantılıdır ki, birine değinmeden diğeri ele almak imkânsızdır. Açıktır ki, bu durumun nedeni, olabildiğince çok insanın çok kötü koşullar altında bir araya gelmesidir.

²² Bu kamp yeri İpek'in Osmanlı arşiv belgelerinde tespit ettiği Kürt Irmağı kampı olabilir veya şehrin içinden akan Merd Irmağı olabilir (İpek 2006: 46).(Ç.n.)

²³ Aşırı zayıflama. (Ç.n.)

Yardımların yetersizliği ve bunların uygulanmasındaki yanlışlar bu kadar kalabalık bir yığınin ortaya çıkardığı ölümcül tehlikelere eklendi. Her şey uygulanan yardımların göçmenlerin ihtiyaçlarını karşılayacak durumda olmadığını teyit etmektedir. Aynı şekilde, yardımların dağıtımını işinin istenilen düzeyde olmadığını kabul etmek gerekir. Gerçekten, devletin göçmenlere verdiği tek gıda olan peksimet her yerde yetersizdir. Bununla birlikte, bu miktar her ne kadar yetersiz olsa da, eğer ihtiyacı olanlara verilseydi bu uygunsuzluklar daha az olurdu. Şu anda geçerli olan yardım dağıtım sistemine göre, sadece birkaç şef, bunların adamları ve köleleri bu yardımdan istifade etmektedir. Çünkü bunlar dağıtım işinde bir aracı rolündedirler. Bu durum her gün sadece peksimet konusunda değil, geri kalan her şeyde tekrarlanmaktadır. Fakirler unutulmuş bir hâdedir. Uygunsuzluklar dengeli ve akıllı bir idarenin eksikliği yüzünden daha da artmaktadır. İyi bir idarenin eksikliği her yerde karşımıza çıkmaktadır. Eğer iyi niyetli olursa mesela yetkin insanların tavsiyeleri dinlense kamp yerleri şu anki acınacak durumda olmazdı. Mali durumun yetersizliğine rağmen koruyucu bazı tedbirler alınabilir, hastalara yardımda bulunulabilir, ölümler gömülebilir, çok gerekli olan gıda maddeleri temin edilebilir ve bu şekilde buradaki engeller ya da mahsurlar ortadan kaldırılırdı.

Durumun içinde hapsediği bu tehlikeyi engellemek ve mevcut durumu iyileştirmek için ne yapılabilir? Sebepler daha önce belirtildi. Memnuniyet verici bir çözüme ulaşmak için bu duruma neden olan etkenleri ortadan kaldırmaktan bahsedilmektedir. İlk önce yeni geleceklerin neden olacağı yeni yığılmaları engellemek gerek. Eğer Osmanlı hükûmeti Çerkes sahillerindeki muhacirlerin nakliyesini düzenlemek yetkisine sahip olur ve kendi iskân siyasetine uygun olarak bunu devam ettirirse yığılmalar bundan sonra olmayabilir. Bu tedbir için hiç de geç kalınmış değildir. Bu tedbir hâlen daha ehemmiyetini korumaktadır; çünkü büyük kitleler halinde göç devam etmekte ve her gün yeni göçmenler gelmektedir. Bu yeni gelenler kaynakların da artmaktan uzak olduğu Trabzon ve Samsun'daki göçmenlerin durumunu daha da kötüleştirecektir. Diğer taraftan nakliye işleminin yapıldığı yerlerde yığılmaları engellemek ve göçmenleri daimi olarak yerleştirilecekleri yerlere gecikmeden nakletmek ve bu noktalarda da yığılmaları engellemek gerekmektedir (L'Émigration Circassienne 1864: 27). Bu nakiller ve iskânlar bir an önce yapılmalıdır çünkü yaklaşan kış göçmenlerin durumunu daha da ağır bir hâle getirecek ve bir felaket de kaçınılmaz olacaktır.

Yapılması gerekenler kayda değer bir oranda arttırılmalıdır. Burada mali kaynaklar elzemdir. Göçmenlerin her birine günlük belli bir tayinat temin edilmelidir. Ekmek ve peksimet miktar olarak yeterli derecede değildir. Göçmenlerin gıdalarını biraz olsun çeşitlendirmek çok acildir. Göçmenlere tahsis edilen ekmek onların alışkanlıklarına uygun değildir. Göçmenler mısır unu ve kuru sebzeyi tercih etmektedirler. Ayrıca devlet bu değişikliği yaparak önemli bir miktar tasarruf yapabilir. Hastalar özel bazı gıdalar talep etmektedirler. Onlara et gerekmektedir. Lakin bu, açlıktan ölümün ve sefaletin hâkim olduğu bu kalabalığın sağlığı için yapılacak sıhhi bir müdahale değildir. Göçmenleri sadece uygun olarak beslemek değil, büyük barakalarda bu duruma maruz kalanları da korumak gerekmektedir. Bu talihsiz insanlar buralarda bir hekimin yardımını alabilirler.

Mevcut durumun gerektirdiği değişik hizmetler oluşturmak gerekmektedir. Tek bir kelime ile şimdi var olandan farklı olarak gerçekten yardım edebilecek bir idare oluşturmak gerekmektedir. Yardım dağıtım işi emin ve yetenekli kimselerin eline verilmelidir. Yardımlar gerçekten ihtiyacı olanlara ve hiçbir kaynağı olmayanlara verilmelidir. Neden

kendi kendine yetebilecek Çerkes kabilelerin şefleri hükûmetin üzerinde bir yük olmaktadır?

Daha önce sağlık hizmetinin olmadığını söylemiştim. Bundan dolayı bir sağlık servisi kurulmalı ve uygun araçlar ile donatılmalıdır. İdarenin tüm ihtimamı kamp yerlerinin sağlık durumuna yönelik olmalıdır. Enfeksiyonun hâkim olduğu kamp yerleri dezenfekte edilmeli ve iyi bir duruma sokulmalıdır. Bu işi yapacak bir birim oluşturulmadığı için ölümler defnedilmeksizin her tarafta ortada kalmaktadır. Sağlık koşulları açısından ilk olarak şehirlerde ve köylerde göçmenlerin büyük kalabalıklar oluşturmasına izin vermemek önemlidir. Koşulları iyi durumda olan kamp yerleri şimdilik en uygun yerler olarak gözükmektedir.

Son olarak da göçmenlerin nakliyesi organize edilmelidir. Her şey göçmenlerin bu sorununa bağlı olduğu için Meclis-i Tahaffuz göçmenlerin nakliyesi ile ilgilenmektedir (L'Émigration Circassienne 1864: 28). Göçmenlerin nakliyesi tedbirli, özenli ve önceden hazırlanmış bir plana göre yapılmalıdır. Nakliye gemilerindeki yığılmaları engellemek, hastaları güvertede tutmak ve onları gemilere yığmamak alınacak en önemli tedbirlerdir. Sağlık idaresinin talimatlarına rağmen bu tedbirlerin göz ardı edilmesi sonucunda yalnızca göçmenler ve yerli halk değil gemilerin mürettebatı da hâlen daha şiddetle tifüsten muzdarip olmaktadır.

Göçmenlerin nihai olarak yerleştirilmelerini hızlandırmak için ne yapılması gerektiğini bilmiyoruz. Bundan dolayı göçmenlerin nakliyesinin ve dağıtılmalarının büyük tehlikeleri olan bu duruma bir son vermesi için yığılmaların doğurduğu tehlikeler üzerinde duruyorum. Daha önce size bahsettiğim bu uygunsuz koşullar, yığılmalar, sefalet, açlık, hastalıklar ve idarenin yanlışları ölümcül bazı sonuçlara neden oldu. Yığılmalardaki artış, kaynaklarda devam eden azalma, durum karmaşıklaştıkça büyüyen düzensizlik, yaz sıcakları ve göçmenlerin etrafında olan enfeksiyonlu mekânlarla birlikte bu neticeler daha tehlikeli olmaya devam edecektir. Bundan şüphe etmeye gerek yoktur. Eğer yığılmaların olduğu yerlerden göçmenler nakledilmezse kötü neticeler sadece göçmenler arasında değil yerli halk arasında veya karışıklıkların görüldüğü yerlerdeki yakın çevrelerde de hissedilecektir. Durum çoktan vahim bir hâl almıştır ki, bazı bulaşıcı salgınların bu durumu daha kötü bir hâle sokacağından ve bunun bir felaket getirmesinin çok uzak olmadığından endişe edilmektedir.

Fakat kesin, hayati ve kaçınılmaz olan şey, eğer kışa kadar bu durumda bir değişiklik olmazsa kışın beraberinde getireceği felakettir. Bütün göçmenler aç, hasta bir hâlde ve yokluk içinde topluca yerleşim yerlerine gitmekte ve buralarda gıda ve barınak aramaktadırlar. Bunlar arasında tifüs ve zor şartlar ortaya çıkmakta ve tam bir yıkım yapmaktadır. Bizi tehdit eden tehlikenin farkına varmanın zamanıdır. Her hâlükârda, bu tehlikenin önünü almak ve felaketi önlemek için uygun tedbirlerin gecikmeden alınması gerekmektedir. Yakında olacak olan bu tehlike ve felaket yaklaştığı için bu raporda bazı tedbirler sunmaktayım. Bunları özetlemek gerekirse;

1. Yığılmaları önlemek gerekir, ortaya çıktıkları her yerde gecikmeden bu yığılmalar sona erdirilmelidir (L'Émigration Circassienne 1864: 28).
2. Para, gıda ve nakliye yardımlarını kayda değer bir oranda arttırmak gerekmektedir.
3. Göçmenlerin ihtiyaçlarına daha uygun olan bir teşkilat tesis edilmelidir.
4. Son olarak da yetkili otoriteler tarafından verilen hijyen talimatlarını titizlikle uygulamak gerekmektedir.”

SONUÇ

1863'ün Kasım ayında başlayan ve 1864'ün Eylülüne kadar devam eden Çerkes Göçü'nün boyutlarına ilişkin kesin rakamlar ortaya koymak zordur. Fakat bu raporda konu edilen Temmuz 1864'e kadar ki dönemde kaynaklar Trabzon'da 180 bin, Samsun'da da 150 bin kadar göçmenin karaya çıktığını hesaplamaktaydı. Diğer bir ifadeyle Dr. Barozzi'nin görev bölgesi olan Trabzon ve Samsun'a yaklaşık olarak 350 bin göçmen gelmişti. Daha da acı olan ise göçmenler arasındaki ölüm oranıydı. Yine kaynaklar sadece Trabzon'da 35 bine yakın bir ölüm oranının ortaya çıktığını belirtmektedir. Yani, tüm bu göç sürecinde göçmenlerin üçte birlik bir kısmının, yukarıda Dr. Barozzi'nin pek çok kez ifade ettiği etkenler sonucunda ölmüş oldukları tahmin edilmektedir.

Bu süreçte devletin resmî görevlisi olarak Dr. Barozzi'nin misyonu açısından bakıldığında ise bu İtalyan hekimin Trabzon'da iki ay ve Samsun'da da 22 gün süren görevi, yapılan çalışmaların yanında, bize bu şehirlerdeki drama farklı bir açıdan bakabileceğimiz kaynaklar bırakmıştır. Gerek Barozzi'nin Meclis-i Tahaffuz'a, Trabzon ve Samsun'daki konsoloslara gönderdiği raporlar gerekse de Trabzon ve Samsun'daki İngiliz ve Fransız konsolosların elçilik ve dışişleri bakanlıklarıyla yapmış oldukları yazışmalar bize, Osmanlı arşiv kaynaklarında bulamayacağımız bazı ayrıntıları göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Fakat yukarıda örneğini gördüğümüz üzere, bu belgelerde aşırı eleştirel bir lisanın kullanıldığını da göz ardı etmemek gerekir. Dönemin yabancı diplomatik belgelerinde sıkça rastlayabileceğimiz bir “*Batılı*” bakış açısı çerçevesinde, Osmanlı kurum ve yetkililerine karşı bir ön yargının olduğu bu dönemde, hem konsolosların hem de Barozzi'nin göç sürecinde bu bakış açısının örneklerini sergilediğine tanık olmaktayız. Diğer bir ifadeyle, yabancı belgelerde, devletin elindeki sınırlı kaynaklarla bu göç sürecini idare etmeye çalıştığı bir dönemde yapılan faydalı faaliyetlerden çok karşılaşılan eksikliklere ve görevlilerin yanlışlarına değinmeleri şeklinde bir bakış açısı hâkimdir.

Oysaki göçün başlıca muhatabı olan devletin resmî yazışmalarında görüldüğü üzere Barozzi'nin Trabzon'da, yabancı kaynaklarda belirtilmeyen bir dizi sert uygulamaları olmuştu. Özellikle göçmenlerin şehir dışına çıkarılmaları, karantina usulleri ve ölümlerin gömülmesi konusunda Trabzon'da Emin Muhlis Paşa'nın ısrarı, yani göçmenleri İslami usullere göre defnetme, Barozzi'nin hijyen tedbirleri açısından en çok muhalefet ettiği konulardan biri oldu. Bu bakımdan yabancı kaynakların da meseleyi kendi ülkelerinin bakış açısı ile yansıttığının altını çizmeliyiz. Fakat yine de Meclis-i Tahaffuz'un konuya

ilişkin bu raporda gördüğümüz bu uyarılarının, devletin özellikle 1864 yazından itibaren göçmenler ve neden oldukları sorunlar ile daha sistemli bir şekilde mücadele etmesinden hareketle etkili olduğunu söylemek mümkündür.

Göçün en büyük muhatabı olan Osmanlı Devleti'nin böylesine büyük bir kitlesel göçe hazır olmadığını söylemek gereksizdir. Devletin elindeki imkânların sınırlılığı, göç ve göçmen işlerini uygulayacak etkili bir teşkilatın eksikliği en başından beri hissedilen unsurlar oldu. Bâb-ı Âli'nin aldığı tedbirler, Yaver Efendi'nin göçlerin başlamasından bir iki ay sonra Trabzon'a gönderilmesi gibi, göçmenlerin Osmanlı limanlarında hem kendileri hem de yerli halk için tehlike oluşturmaya başlamalarından sonra alınmaya başlandı. İaşe, çadır, kıyafet, nakliye vasıtası, güvenlik ve sağlık hizmetleri bakımından bu dönemde çok büyük eksiklikler çekildi. Ama yine de Bâb-ı Âli, boyutlarının büyüklüğünü ve mücadelenin zorluğunu yabancı kaynakların da belirttiği bu kitlesel göç sürecini elinden geldiğince iyi yönetmeye çalıştı. Bunda, her ne kadar Yaver Efendi örneğinde eleştiriye maruz kalanlar olsa da sınırlı imkânlarla göçten kaynaklanan meseleler ile uğraşan yerel idarecilerin çok önemli olan katkılarını göz ardı etmemek gerek.

Sonuç olarak Kırım Savaşı'ndan sonra başlayan göç sürecinde 1864 Kafkas Göçü daha öncekiler ile mukayese edilmeyecek büyük sorunlara neden oldu. Bu zor süreci eksiklikleriyle idare etmeye çalışan Bâb-ı Âli bu sayede imparatorluğun sonuna kadar devam edecek göç meseleleri konusunda daha da tecrübeli bir hâle geldi. Zira daha sonraki göçlerde çok daha sistemli ve düzenli bir göç süreci yaşandı. Göçmenlerin Osmanlı ülkesine sığınmaları devleti büyük bir maddi külfetin altına soksa da, Osmanlı Devleti Müslümanların hamisi olduğunu bu erken dönemde de göstermekten geri durmadı. Bu hâliyle, günümüzde de hâlen daha önemli bir sorun olmaya devam eden göç-mülteci sorunlarıyla karşılaşan ülkemizin, Osmanlı Devleti'nin "*Müslümanların hamisi*" olarak gösterdiği korumacı yaklaşımı sürdürdüğü ve her ne kadar ağır bir külfet getirse de çevresindeki drama seyirci kalmadığı görülmektedir.

KAYNAKÇA

AKYILDIZ Ali, (1993), **Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform**, İstanbul: Eren Yayınevi.

AYDIN Erdem, (2004), "19. Yüzyılda Osmanlı Sağlık Teşkilatlanması", **OTAM**, S. 15, s. 185-207.

BAYRAKTAR Hilmi, (2007), “Kırım ve Kafkasya’dan Adana Vilayeti’ne Yapılan Göç ve İskânlar (1869–1907)”, **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S. 22, ss. 405-434.

ÇİÇEK Nazan, (2009), “Talihsiz Çerkeslere İngiliz Peksimetî”: İngiliz Arşiv Belgelerinde Büyük Çerkes Göçü (Şubat 1864-Mayıs 1865)”, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, S. 64-1, s. 57-88.

DULAURIER Édouard, (1866), “La Russie dans le Caucase: L’exode des Circassiens et la colonosation Russe”, **Revue des Deux Mondes**, S. 61, s. 41-67.

HABIÇOĞLU Bedri, (1993), **Kafkasya’dan Anadolu’ya Göçler**, İstanbul: Nart Yayınları.

HACISALİHOĞLU Mehmet, (Ed.), (2014), “1864 Kafkas Tehciri Kafkasya’da Rus Kolonizasyonu”, **Savaş ve Sürgün**, İstanbul: Balkar.

İPEK Nedim, (2006), **İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler**, Trabzon: Serander Yayınevi.

KARPAT Kemal, (2010), **Osmanlı’dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler**, İstanbul: Timaş Yayınları.

KELEŞ Erdoğan, (2009), “Kırım Savaşı’ndan Sonra Gelen Muhacirlerin Menteşe Sancağı’nda İskânı”, **Turkish Studies**, C. 4, S. 8, s. 1165-1188.

PANZAC Daniel, (1995), “Vingt ans au service de la médecine turque: le Dr Fauvel à Istanbul (1847-1867)”, **Santé, médecine et société dans le monde arabe**, dir. E. Longuenesse, Paris: Harmattan.

PANZAC Daniel, (1997), **Osmanlı İmparatorluğu’nda Veba (1700-1850)**, (Çev. Serap YILMAZ), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

SARIYILDIZ Gülten, (1994), “Karantina Meclisleri’nin Kuruluşu ve Faaliyetleri”, **Bellekten**, C. LVII, S. 222, s. 329-376.

SAYDAM Abdullah, (1997), **Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)**, Ankara: TTK.

SATIŞ İhsan, (2012), “Kırım Savaşı’ndan Sonra Kafkasya’dan Anadolu’ya Göçler ve Şanlıurfa Yöresine İskânlar”, **Ege Üniversitesi Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, C. XII, S. 1, s. 517-531.

ŞAŞMAZ Musa, (1999), “Immigration and Settlement of Circassians in the Ottoman Empire on British Documents 1857-1864”, **OTAM**, S. 9, s. 331-366.

ŞEHSUVAROĞLU Bedi N., (1951), “Türkiye Karantina Tarihine Bir Bakış”, **Sağlık Dergisi**, C. 2, S. 25, s. 1-4.

ŞEHSUVAROĞLU Bedi N., (1966), “Tarihi Kolera Salgınları ve Osmanlı Türkleri” **İstanbul Tıp Fakültesi Mecmuası**, C. 17, S. 2, s. 282-299.

TURGAY A. Üner, (1991), “Circassian Immigration into the Ottoman Empire, 1856-1878”, (Ed. Wael Hallaq and Donald P. Little), **Islamic Studies Presented to Charles J. Adams**, s. 193-217, E. J. Leiden: Brill.

WILLIAMS Glyn, (2000), “Hijra and Forced Migration from Nineteenth Century Russia to the Ottoman Empire”, **Cahiers du Monde Russe**, C. 41, S. 1, s. 79-108.

YILDIRIM Nuran, **A History of Healthcare in İstanbul**, Düzey Matbaacılık, İstanbul 2010.

YILMAZ Özgür, (2014a), “An Italian Physician in the Caucasian Migration of 1864: The Mission of Dr. Barozzi in Trabzon and Samsun”, **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, C. XIV, S. 28, s. 5-44.

YILMAZ Özgür, (2014b), “1864 Kafkas Göçünde Trabzon”, **1864 Kafkas Tehciri, Kafkasya’da Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün**, (Ed. M. HACISALİHOĞLU), s. 315-345, İstanbul: Balkar-IRCICA.

YILMAZ Özgür, (2014c), “Fransız Epidemiyolog Antoine Fauvel’nin Osmanlı Devleti’ndeki Çalışmaları (1847-1867)”, **Uluslararası Osmanlı Bilim ve Düşünce Tarihi Sempozyumu Bildiriler Kitabı**, s. 190-206, (Ed. M. Fatih GÖKÇEK), Ankara: Gümüşhane Üniversitesi Yayınları.

YILMAZ Özgür, (2014d), **Tanzimat Döneminde Trabzon**, İstanbul: Libra Kitapçılık ve Yayıncılık.